

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

*Упровадження Державних стандартів
початкової та загальної середньої освіти*

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
У ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ
ОСВІТНІХ СТАНДАРТИВ**

Черкаси

2014

ББК 74.200.5
К 79

Рекомендовано до друку Вченою радою ЧОПОПП.

Протокол № 2 від 28 травня 2014 року

Укладач:

Степанова Н.М., доцент кафедри освітнього менеджменту та педагогічних інновацій Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, кандидат філософських наук

Рецензенти:

Коновальчук В.І., завідувач кафедри психології Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, кандидат психологічних наук, доцент;

Москаленко Т.М., заступник директора з навчально-виховної роботи Богуславецького навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I-III ступенів» імені М.О. Максимовича Золотоніської районної ради, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист

К79 Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / [Укладач Наталія Степанова.] – Черкаси: Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. – 44 с.

У посібнику відображено кращий вітчизняний та світовий досвід із формування громадянської компетентності учнів засобами різних предметів, позакласної та позаурочної роботи з громадянського виховання.

Ця робота є інформаційним ресурсом із сучасних педагогічних методик громадянської освіти і виховання, що адресовано керівникам навчальних закладів, заступникам з навчально-виховної та методичної роботи, класним керівникам, учителям-предметникам, усім, хто зацікавлений у бажанні зробити внесок у формування громадянської компетентності сучасної молоді.

© Н.М. Степанова
© ЧОПОПП, 2014.

ЗМІСТ

Громадянська компетентність: теоретичний аспект.....	4
Формування громадянської компетентності: методика і практика навчання	11
Людина у сім'ї.....	22
Людина у громаді.....	26
Використана література.....	35
Рекомендована література для читання, корисні лінки.....	36
Глосарій	38
Цікаво знати.....	40

ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Сьогодні відбувається активний розвиток демократизації української держави і громадянська освіта та виховання є одними із найважливіших завдань, які розв'язує система освіти. У становленні національної демократичної держави однією з передумов є формування соціуму свідомо активних громадян, які дотримуються демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці, а також своєю діяльністю продукують громадянські ініціативи та демократичну культуру.

Ідеї громадянської освіти і виховання завжди були актуальними у вітчизняній педагогічній думці.

Вагомий внесок в обґрунтування актуальних проблем громадянського виховання молоді, формування у неї національної самосвідомості, у висвітлення сутності громадянськості, психолого-педагогічних та народознавчих основ її формування вносять науково-теоретичні і практичні дослідження С.Русової, Г.Ващенко, В.Сухомлинського, В.Андрушенка, Р.Арцишевського, М.Боришевського, М.Задерихіної, І.Зязюна, П.Ігнатенка, О.Киричука, Н.Косаревої, В.Кременя, Л.Крицької, Т.Ладиченко, В.Оржеховської, В.Поплужного, А.Сиротенка, О.Сухомлинської, Г.Філіпчука, К.Чорної та ін.

Григорій Ващенко, видатний український педагог, у книзі «Виховний ідеал» звертає увагу на громадянське виховання, зазначаючи, що «зі свого боку школа мусить більше уваги звертати на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями з історії нашого народу, не досить патріотичного виховання і лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виховувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами... Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують... Життя учнів у школі має бути найповнішим, задовольняючи, по змозі, всі здорові потреби їх, при чому учні мають бути не лише споживачами, а й продуцентами» [Ващенко, 174-181].

Класик української педагогіки Василь Сухомлинський, одним із перших за радянських часів, звернувся до громадянського виховання як до головної педагогічної проблеми, визначивши «підлітковий вік як особливо важливий для формування громадянина» і твердив, що «риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами» [Громадянин, 213].

Педагог зауважував, що «задовго до повноліття наш підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями», а «справжнє громадянське виховання у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу» [Сухомлинський, 34, 58].

У всьому світі громадянська освіта молодого покоління є предметом інтересу державних структур, громадських діячів і організацій національного та міжнародного масштабу, фахівців у галузі освіти. CIVED (міжнародна

програма досліджень в області громадянської освіти із 1971 року проводила свої дослідження в області громадянської освіти в більш ніж у 20-ти країнах світу. У 70-ті роки ХХ століття громадянська освіта передбачала насамперед громадянознавчі знання, визнання демократичних цінностей, підтримку національних урядів та місцевих органів влади. Із кінця ХХ – початку ХХІ ст. метою громадянської освіти став розвиток цивільних компетенцій. Критерії, запропоновані CIVED для оцінювання цивільних компетенцій, включають:

- 1) знання і вміння;
- 2) основні поняття;
- 3) відносини;
- 4) політичну активність;
- 5) громадянську активність.

Модефіковано підходять до визначень і трактувань громадянської освіти вітчизняні дослідники. Вони вважають, що у сучасних умовах громадянська освіта має на меті підготовку підростаючого покоління до активної участі в житті демократичного суспільства й розвитку демократичної культури. Громадяни від народження мають вчитися бути повноцінними громадянами за приналежністю тієї держави, членами суспільства якої вони є: вільними, активними, дієвими і творчими, критично мислити, знати і реалізувати свої права й обов'язки, вміти працювати в колективі, вести діалог та переговори, шукати компроміси тощо.

Особливо важливим є акцентування уваги на становленні громадянських цінностей молоді в сучасному глобальному світі, що характеризується різким посиленням взаємопроникнення культур. Головною проблемою в ситуації, що склалася є те, що в нашій країні відносно недавно відбулася різка зміна ціннісної парадигми суспільного розвитку, яка призвела до посилення соціальної ентропії і дефіциту суспільної згоди з ключових питань і ціннісним орієнтирам подальшого розвитку. У контексті трансформації ціннісних орієнтирів значно зростає роль освіти в громадянському становленні молодого покоління українців.

Результатом громадянської освіти має стати сформованість у молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення.

Як стверджують сучасні вітчизняні дослідники, громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;
- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян; виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом;
- застосовувати способи і стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;
- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

- робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [Компетентісний, с. 89].

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідники під громадянською компетентністю розуміють здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей особистості (вміння вчитися, соціальна, загальнокультурна, здоров'язберігаюча, ІКТ-, підприємницька ключові компетентності**), що сьогодні визначені як орієнтири розвитку української освіти і як результат громадянської освіти.

Згідно з Концепцією громадянської освіти в школах України (розробленою групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні», 2001) її складовими є:

- *громадянські знання*, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- *громадянські вміння* та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- *громадянські чесноти* – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства. [Громадянська, с. 10].

Нормативною базою громадянської освіти в Україні, сформованою упродовж останніх років, є певна сукупність правових актів різної юридичної сили, що врегульовують суспільні відносини в галузі освіти. Серед них: Закони України «Про Освіту» (1991) і «Про загальну середню освіту» (1999), Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001), Національна доктрина розвитку освіти (2002), які містять загальні положення щодо ролі освіти у вихованні громадянина, окреслюють засади та принципи освіти, які безпосередньо відповідають завданням розвитку демократичної громадянськості підростаючого покоління. Аналіз документів, що складають правову основу сучасної освітньої політики в Україні, свідчить, що основи сучасного розуміння громадянської освіти закладалися на початку 90-х років у контексті визначення демократичних принципів і засад освіти й виховання особистості в умовах незалежної України [Громадянська, с. 11].

Сформульовані в основних нормативно-правових актах засади і принципи розвитку освіти – плюралізм, полікультурність, багатоманітність, толерантність, колективні й індивідуальні права та обов'язки, свобода, соціальна справедливість, самоусвідомлення (національне, європейське, глобальне) тощо – є ключовими поняттями демократичної громадянської освіти. Вони відповідають як національним пріоритетам, так і загальносвітовим та європейським стандартам у галузі громадянської освіти.

На підставі згаданих нормативно-правових актів і концепцій громадянської освіти та громадянського виховання можна визначити зміст громадянської освіти, що забезпечує формування громадянської компетентності особистості, як сукупність:

– **громадянських знань**

а) філософсько-культурологічних та морально-етичних: про громадянські, демократичні, загальнолюдські, європейські, національні норми й цінності; європейську громадянськість; культуру світової цивілізації та культурну спадщину українського народу;

б) політологічних: про типи держав, політичний устрій суспільства, механізми функціонування політичної системи та влади в Україні, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему; особливості взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; сутність громадянського суспільства; систему соціального забезпечення та соціального захисту; ефективні форми взаємодії з представниками владних структур та інших установ;

в) правових: про права людини й механізми їх захисту; про головні правові норми, що визначають правочинну поведінку особи в Україні;

г) економічних: про фінансову, податкову і бюджетну системи держави та органи місцевого самоврядування; суть ринкових відносин; основні економічні принципи; рушійні сили економічного розвитку; економічні права;

д) соціальних: про соціально ефективну поведінку особистості; стратегії взаємодії та спілкування з іншими; способи залагодження конфліктних ситуацій;

– **громадянських умінь**

а) у політичній сфері суспільного життя: орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію; застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі та громадянському суспільству; використовувати засоби громадського впливу на владні структури; ініціювати громадську активність;

б) у правовій сфері суспільного життя: реалізовувати й послідовно обстоювати свої права; застосовувати процедури і технології захисту власних інтересів, прав і свобод та прав і свобод інших громадян; виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади, держави та її політичних інститутів; використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що в межах чинного законодавства України відповідають інтересам самореалізації особистості та захищають права людини і громадянина;

в) у соціальній сфері суспільного життя: ефективно спілкуватися, застосовувати моделі поведінки, характерні для високої культури міжлюдських (міжгрупових і міжособистісних) стосунків; долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм та нетерпимість, визнавати і приймати різноманітність, іти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі; дослухатися, розуміти й тлумачити доводи інших людей; розглядати альтернативи дії та поведінки й піддавати їх аналізу з етичної точки

зору; розробляти стратегію ухвалення рішень з урахуванням норм і цінностей громадянського суспільства в складних ситуаціях особистого та громадського життя; робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи власні інтереси, інтереси та потреби інших громадян, представників певної спільноти, суспільства й держави; брати участь у самоорганізації, самоврядуванні дітей і молоді;

г) в економічній сфері суспільного життя: реалізовувати й обстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; встановлювати і розвивати партнерські економічні стосунки; орієнтуватися в умовах вільного ринку;

д) загальнопізнавальних: мислити критично й незалежно; критично сприймати інформацію, зокрема, щодо способів думок і філософських, релігійних, соціальних, політичних і культурних концепцій, самостійно її аналізувати й застосовувати; формулювати, висловлювати й публічно обстоювати власну позицію; вести дискусію на захист своєї точки зору;

– *громадянських цінностей, ставлень, установок*

а) загальнолюдських: доброта, чуйність, милосердя, совість, чесність, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до батьків, роду, бережливе ставлення до природи;

б) демократичних (громадянського суспільства): почуття власної гідності, шанування прав людини та свободи особистості як абсолютної цінності; повага до законів; визнання головних демократичних цінностей (свободи, справедливості, рівності можливостей, здатності жити разом, поваги до гідності й прав людини, солідарності, захисту довкілля, відданості миру); лояльне і, водночас, вимогливе ставлення до влади; активна громадянська позиція, впевненість у своїй спроможності впливати на життя суспільства; повага до інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, міжкультурне взаєморозуміння, толерантність;

в) національних: обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою; віра в духовні сили свого народу, його майбутнє; любов до України та рідного краю, повага до національної історії, культури, мови, традицій.

У Рекомендаціях Комітету міністрів РЄ визначено умови набуття молоддю європейських країн громадянської компетентності, які є актуальними й для України. До них належать:

- активна участь учнів, студентів, викладачів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема, реалізація педагогічних проектів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);

- сприяння дослідженням, індивідуальному навчанню та ініціативі;
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання, зокрема, в рамках зазначених вище педагогічних проектів;
- заохочення обмінів, зустрічей і партнерства між учнями, студентами та вчителями з різних навчальних закладів з метою поліпшення міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню в суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності й поваги до культурної та релігійної багатоманітності;
- зближення формальної та неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою та сім'єю, громадою, трудовим колективом і ЗМІ [Громадянська, с. 11-12].

Зміст громадянської компетентності учнів на різних ступенях школи

Таблиця 1

Учень знає	Учень уміє	Учень виявляє в поведінці та оцінках
Початкова школа		
<ul style="list-style-type: none"> ▪ про національні та загальнолюдські цінності; ▪ про державу, закони, права людини, права та обов'язки людини, громадянина; ▪ про правила спілкування з однолітками та дорослими і норми поведінки у різних ситуаціях, включаючи спілкування в сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ спілкуватися з однолітками та дорослими; колективно обговорювати проблеми; ▪ робити свідомий вибір; ▪ брати участь у колективній діяльності сім'ї та класу, ухваленні колективних рішень; ▪ залучатися до суспільно корисної діяльності; ▪ висловлювати і пояснювати власну точку зору. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ повагу прав людини, до закону; ▪ прагнення до справедливості, чесність, відповідальність; ▪ визнання та сприйняття багатоманітності; ▪ патріотизм; ▪ повагу до національної історії, культури, мови, традицій.
Основна школа		
<ul style="list-style-type: none"> ▪ про національні та загальнолюдські цінності; ▪ про права людини і права дитини, зокрема механізми їх захисту, права і обов'язки громадянина; ▪ про громадянське суспільство; ▪ про процеси ухвалення суспільних рішень і форми участі громадян у житті громади та суспільства в цілому; ▪ про основи співпраці та спілкування з іншими та 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ взаємодіяти з учителями, адміністрацією школи, дорослими членами місцевої громади; ▪ реалізовувати та відстоювати свої права й законні інтереси; ▪ ефективно спілкуватися, розпізнавати стереотипи; ▪ свідомо обирати способи дії та поведінки і діяти відповідально; ▪ застосовувати демократичні процедури ухвалення рішень; 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ відчуття власної гідності, шанування прав людини та свободи особистості, повагу до закону, свідоме ставлення до обов'язків і відповідальність за власні вчинки і поведінку; ▪ прагнення до справедливості, рівноправності; ▪ активну та відповідальну громадянську позицію; ▪ розуміння світу як багатоманітного; толерантність; патріотизм,

<p>залагодження конфліктних ситуацій.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ брати участь в діяльності органів учнівського самоврядування, волонтерській діяльності в громаді; ▪ критично сприймати інформацію, самостійно її досліджувати та застосовувати; формулювати, висловлювати та аргументувати власну позицію; ▪ брати участь у дискусії; ▪ залучатися до колективної діяльності (співпраці в команді) та оцінювати її результати. 	<p>повагу до національної історії, культури, мови, традицій</p>
<p>Старша школа</p>		
<ul style="list-style-type: none"> ▪ демократичні, національні, європейські та загальнолюдські цінності; ▪ сутність демократії, права та свободи людини і громадянина, механізми їх захисту; ▪ громадянське суспільство, політичну систему та механізми її функціонування, процеси ухвалення суспільних рішень і форми участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному, європейському та світовому рівнях, контроль громадян над владою; ▪ роль ЗМІ у суспільному житті; ▪ процеси європейської інтеграції та глобалізації; ▪ про суть ринкових відносин, економічні чинники розвитку демократичного суспільства; ▪ соціально ефективну поведінку особистості. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ орієнтуватися у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі та світі, визначати власну позицію щодо їх вирішення; ▪ взаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування та використовувати засоби громадського впливу на владні структури; ▪ реалізовувати та послідовно обстоювати і захищати свої права й інтереси; ▪ ефективно спілкуватися, долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм і нетерпимість, робити свідомий вибір та діяти відповідально; ▪ застосовувати демократичні технології ухвалення колективних рішень, враховуючи власні інтереси і потреби інших громадян; брати участь в діяльності органів самоврядування, волонтерській діяльності в громаді; ▪ реалізовувати та 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ усвідомлення цінності людини як вищої соціальної цінності, повагу до її прав і свобод, закону; прагнення до суспільної справедливості, рівноправності; активну та відповідальну громадянську позицію, розуміння громадянського обов'язку; ▪ плюралізм, міжкультурне взаєморозуміння і толерантність; ▪ усвідомлення глобальної взаємозалежності та особистої відповідальності; ▪ патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій.

	<p>відстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; орієнтуватися в умовах вільного ринку;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ володіти способами отримання інформації з різних джерел, використовувати ЗМІ, Інтернет-ресурси та ІКТ; ▪ критично мислити. 	
--	--	--

[Громадянська, с. 15].

На основі аналізу теоретичних напрацювань у галузі громадянської освіти, громадянської компетенції та громадянської компетентності ми погоджуємося із таким визначенням громадянської компетентності людини:

громадянська компетентність – це інтегративна якість особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально і ефективно користуватися громадянськими правами і свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ: МЕТОДИКА І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ

Сучасні завдання громадянського становлення, виховання відповідального громадянина вимагають зміни підходів в освіті, як у змісті, так і в методиці викладання, що суттєво впливає і на зміну позиції вчителя, системи його професійної підготовки та підвищення кваліфікації.

Педагогам необхідна особлива підготовка в області громадянської освіти, орієнтована на реалії сучасного глобального світу, пошукові методи роботи з інформацією, усвідомленість і цілепокладання у вибудовуванні педагогічної діяльності, перехід від директивного до підтримуючого характеру викладання, проведення рефлексії з приводу досягнутих успіхів і зроблених помилок.

Сучасній дитині важко пояснити, як знання із предметів зможуть їй орієнтуватися в сьогоденні, будувати кар'єру, добитися життєвого успіху. Та це їй непотрібно. Значення школьної освіти в іншому. Ми вважаємо, що шкільний учитель-предметник, класний керівник має, насамперед, вирощувати в навчанні громадянську компетентність, формувати необхідні моральні якості. Звичайно, громадянська компетентність є надпредметною, ключовою, і завдання щодо її формування лежить у сфері відповідальності всієї шкільної системи виховання.

Рада Європи розробила відповідний перелік умов формування громадянської компетентності на уроці, в школі, шкільному середовищі, місцевій громаді та для широкого кола громадян, серед них такі:

- активна участь учнів, педагогів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, відносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема реалізація педагогічних проєктів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання;
- заохочення обмінів, зустрічей та партнерства між учнями, студентами і вчителями з різних навчальних закладів для міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню у суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності та поваги до культурної і релігійної багатоманітності;
- зближення формальної і неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою і сім'єю, громадою, ЗМІ. [Громадянська*, с. 128-129].

Ініціатором відповідних заходів та напрямів діяльності мають бути заклади освіти. Формування і розвиток громадянської компетентності учнівської молоді значною мірою залежить від тих освітніх технологій, які використовують педагоги в процесі навчання. Беручи до уваги те, що учень як суб'єкт навчання отримує від педагога лише певні орієнтири процесу засвоєння знань, а більшість інформації має добувати сам, основу освітнього процесу мають становити інноваційні технології, зорієнтовані не тільки і не стільки на знанневий компонент, скільки на діяльність й особисту творчість. Важливу роль відіграє й опертя на життєвий досвід школярів.

Формування громадянських компетентностей особистості – складний і довготривалий процес. Ці компетентності (особливо соціальні та компетентності, пов'язані з цінностями) дитина набуває передусім у сімейному колі: від батьків та інших членів родини.

Розглянемо структурні компоненти громадянської компетентності (див. таб. 2).

Характеристика структурних компонентів громадянської компетентності

Таблиця 2.

<i>Компонент</i>	<i>Зміст компонента</i>
Знаннєвий	<p>а) знання, які стосуються правил колективного життя, демократичних умов встановлення цих правил, про взаємодію влади, суспільства і особистості, про розбудову демократії (правові, політичні, соціальні);</p> <p>б) знання про свою національну культуру, історію, традиції, звичаї, мову;</p> <p>в) знання про сучасний світ (глобалізація, міжнародні відносини);</p> <p>г) знання принципів і цінностей прав людини, демократичних свобод.</p>
Ціннісний	<p>а) повага до Батьківщини, народу, держави, її символіки, традицій, мови;</p> <p>б) почуття власної гідності;</p> <p>в) повага до таких цінностей, як права людини, свобода, рівність, солідарність;</p> <p>г) визнання та дотримання законів, вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію;</p> <p>д) толерантність, здатність до емпатії.</p>
Діяльнісний	<p>а) здатність робити вибір у ситуаціях реального життя;</p> <p>б) здатність співпрацювати з органами державної влади та місцевого самоврядування;</p> <p>в) здатність до порозуміння з іншими, здатність до співпраці, роботи в команді;</p> <p>г) здатність розробляти і впроваджувати спільні проекти;</p> <p>д) уміння розв'язувати конфлікти відповідно до законів демократії.</p>
Процесуально-особистісний	<p>а) здатність критично й незалежно мислити;</p> <p>б) здатність брати на себе відповідальність;</p> <p>в) здатність робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття рішень;</p> <p>г) здатність брати участь у дебатах, аргументувати;</p> <p>д) здатність поважати погляди інших людей.</p>

[Громадянська*, с. 129].

Від того як організований процес навчання залежить якість освіти. Національна система освіти намагається зберегти кращі національні надбання в організації навчального процесу та вивчити, взяти на озброєння найкращий іноземний досвід. Педагогічній практиці відомі понад тридцять конкретних форм навчання. Вибір форм організації навчання зумовлюється за вданнями

освіти і виховання, особливостями змісту різних предметів та їх окремих розділів, конкретним змістом.

Ефективність практики навчання має забезпечуватись не лише використанням конкретних форм організації навчального процесу, а й поєднанням їх видів.

Існують різні класифікації форм організації навчальної діяльності, а саме:

- за дидактичною метою та структурою заняття (урок, лекція, семінар, практикум, лабораторне та практичне заняття, колоквиум, тощо);
- за кількістю учасників (індивідуальне, парне, кооперативне, фронтальне);
- за місцем навчання (класне/аудиторне, позакласне/позааудиторне, екстернат);
- за тривалістю (час регламентується навчальним планом, учителем/викладачем, студентами).

Кожна із цих форм має свої особливості, які потрібно врахувати, підбираючи ті чи інші способи організації засвоєння знань учасниками навчального процесу (методи, технології) [18, с. 28].

Як показує багаторічна практика, однією із найефективніших форм організації навчальної діяльності є урок. Ця форма дає можливість розвивати творчі можливості і особисті якості учня, оцінити роль знань і побачити застосування їх на практиці, відчувати взаємозв'язок різних наук, це самостійність і зовсім інше відношення до праці. Урок є визначеним у часі і тому знімається питання перевантаження учасників навчального процесу. Якщо використовувати інноваційні методи і практики навчання, то можна підняти інтерес до навчального матеріалу, що забезпечиться нестандартною формою проведення, знімиться традиційність уроку, активізується робота учня. Для кожного типу уроку можна запропонувати широкий перелік нестандартних форм навчання.

Формування громадянських знань та компетенцій може також відбуватися через міжпредметну форму діяльності в межах освітнього процесу. Цей підхід дає можливість формувати необхідні знання та вміння не через окрему дисципліну, а через інтегровані освітні області, насамперед предмети суспільствознавчого циклу: Я і світ, історію, правознавство, людину і світ, філософію, громадянську освіту та ін. Міжпредметні уроки ставлять за мету поєднати споріднений матеріал кількох предметів.

Інтегроване навчання дає можливість проводити уроки з використанням міжпредметних зв'язків на усіх етапах засвоєння знань. На інтегрованих уроках матеріал кількох тем подають блоками. На цих уроках розглядають проблему інтеграції громадянських знань, оновлення методів, засобів і форм навчального процесу. Найголовніші типи і форми таких уроків наведено в таблиці (див. табл. 3).

Типи й форми інтегрованих уроків

Таблиця 3.

Тип уроку	Форма уроку	Структура уроку	Мета уроку	Завдання уроку
Урок формування нових знань	Урок-подорож Урок-експедиція Урок-дослідження Урок-інсценування Мультмедіа-урок Проблемний урок	<ul style="list-style-type: none"> ▪ організаційний момент; ▪ постановка цілей; ▪ актуалізація опорних знань; ▪ пояснення нового матеріалу; ▪ діагностика правильності засвоєння учнями знань; ▪ підбиття підсумків уроку; ▪ повідомлення домашнього завдання. 	Організувати роботу з формування нових громадянських понять, наукових фактів, визначених навчальною програмою.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Сформувати уявлення про основні питання, що входять до сфери громадянської освіти; ○ підвести до розуміння нових громадянських понять; ○ активізувати пізнавальну активність учнів.
Урок формування вмінь і навичок	Урок-практикум Урок-діалог Урок-ділова чи рольова гра Подорож Експедиція та ін.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ організаційний момент; ▪ постановка цілей; ▪ актуалізація опорних знань; ▪ виконання завдань стандартного типу; ▪ виконання реконструктивного-варіативного типу; ▪ виконання завдань творчого типу; ▪ діагностика правильності формування вмінь та навичок; ▪ підбиття підсумків уроку; ▪ повідомлення 	Формування нових вмінь та навичок, передбачених навчальною програмою	<ul style="list-style-type: none"> ○ Залучити до активної практичної діяльності; ○ виробити вміння працювати в групі; ○ сприяти формуванню громадянської компетентності ; ○ навчити володіти новими прийомами і методами роботи з додатковою літературою та джерелами інформації, проектною діяльністю; ○ готувати доповіді, виступати

		домашнього завдання		перед аудиторією; ○ формувати критичне мислення, вміння аналізувати, виділяти головне, узагальнювати і робити висновки.
Урок застосування знань, умінь і навичок	Рольові і ділові ігри Практикуми Уроки захисту проектів Подорожі Експедиції та ін.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ організаційний момент; ▪ постановка цілей; ▪ актуалізація опорних знань; ▪ оперування знаннями, уміннями, навичками ▪ при вирішенні практичних завдань; ▪ складання звіту про виконану роботу; ▪ підбиття підсумків уроку; ▪ повідомлення домашнього завдання. 	Застосування знань на практиці	<ul style="list-style-type: none"> ○ Навчити застосовувати отримані знання на практиці; ○ оперувати наявним потенціалом у конкретній ситуації; ○ закріпити навик роботи з...; ○ навчити обстоювати власну точку зору; ○ закріпити вміння виокремляти проблеми; ○ удосконалювати вміння роботи з джерелами знань; ○ удосконалювати навик аналізу, узагальнення тощо; ○ вміння виступати і захищати власну думку; ○ розвивати творчі комунікативні здібності.
Урок	Узагальнювальний	▪ організаційний	Глибше	○ Сформувати

<p>узагальнення і систематизації знань</p>	<p>й урок Диспут Гра (КВК, Щасливий випадок, Поле чудес, конкурс, вікторина) Театралізований урок Урок-удосконалення Підсумкова конференція Урок-консультація Підсумкова конференція Урок-консультація Урок-аналіз контрольних робіт Оглядова лекція Оглядова конференція Урок-бесіда</p>	<p>й момент; ▪ постановка цілей; ▪ оперування знаннями та способами діяльності ▪ у стандартних та нестандартних ситуаціях; ▪ підбиття підсумків та узагальнення; ▪ повідомлення домашнього завдання</p>	<p>засвоєння знань, високий рівень узагальнення, застосування на практиці</p>	<p>уявлення про вивчений матеріал як систему знань; ○ розвивати уміння класифікувати, виокремлювати зв'язки, формулювати висновки; ○ розвивати комунікативні якості під час роботи в групах, розвивати пізнавальний інтерес, вміння пояснювати особливості, закономірності; ○ аналізувати, співставляти, порівнювати тощо.</p>
<p>Урок перевірки, оцінювання та корекції знань, умінь і навичок</p>	<p>Урок-залік Вікторина Захист творчих робіт, проектів Творчий звіт Контрольна робота Співбесіда</p>	<p>Усна форма контролю: ▪ організаційний момент; ▪ постановка цілей; ▪ перевірка знань, умінь і навичок та систематизації знань; ▪ оцінювання діяльності учнів; ▪ повідомлення домашнього завдання. Письмова форма контролю: ▪ організаційний момент; ▪ постановка цілей; ▪ письмова перевірка</p>	<p>Здійснити контроль навчання, продовжити систематизацію знань, виявити рівень засвоєння матеріалу, сформованості умінь і навичок.</p>	<p>○ З'ясувати рівень оволодіння знаннями та уміннями; ○ узагальнити матеріал, як систему знань, перевірити здібності учнів до ○ творчого мислення і самостійної діяльності, закріпити вміння працювати з тестовими завданнями. ○ Сприяти формуванню відповідального відношення до навчання, готовності і</p>

		<p>знань, умінь і навичок та систематизації знань.</p> <p>Урок комплексного контролю:</p> <p>передбачає поєднання різних форм навчальної роботи.</p>		<p>мобілізації зусиль на безпомилкове виконання завдань, виявити активність у їх виконанні;</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ виховувати культуру начальної праці, навичок самоосвіти. ○ розвивати логічне мислення, пам'ять, здібності до аналізу, синтезу; ○ формувати навички самоконтролю, навички роботи в колективі.
--	--	---	--	--

[Громадянська*, с. 137].

Проте зауважимо, що підготовка будь-якої нестандартної форми уроку вимагає від вчителя затрат сил і часу, оскільки він виступає у ролі організатора. Він має володіти не лише цілою низкою особистісних якостей, а й відповідати певним вимогам:

- мати гарні знання з методики;
- застосовувати творчий підхід до роботи;
- враховувати особливості власного характеру і темпераменту.

Ще одний аспект, на наш погляд надактуальний, це оцінювання учнів. Згідно з таксономією освітніх цілей за Блумом (див. табл. 4) «знання» й «розуміння» є базовою когнітивною поведінкою, тобто учням необхідно пригадати важливу інформацію і бути здатними продемонструвати розуміння основних понять.

Таксономія когнітивної поведінки за Блумом

Таблиця 4.

<i>Компетентність</i>	<i>Виявлені вміння</i>
Знання	<ul style="list-style-type: none"> • Пригадування інформації • Знання дат, подій, місць • Знання важливих понять • Володіння предметом <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> перелічити, дати визначення, розповісти, схарактеризувати, визначити, віднести до певної категорії, зібрати, розглянути, скласти таблицю, процитувати, назвати, хто? коли? де? тощо.</p>

Розуміння	<ul style="list-style-type: none"> • Розуміння інформації • Перенесення знань у новий контекст • Тлумачення фактів, порівняння, зіставлення • Розміщення в певному порядку, групування, висловлення припущень стосовно причин • Прогнозування наслідків <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> підсумувати, схарактеризувати, інтерпретувати, зіставити, спрогнозувати, виявити асоціації, знайти відмінності, дати приблизну оцінку, розрізнити, обговорити, розширити думку.</p>
Застосування	<ul style="list-style-type: none"> • Використання інформації • Використання методів, понять і теорій у нових ситуаціях • Вирішення проблем із використанням потрібних знань чи вмінь. <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> • застосувати, продемонструвати, розрахувати, завершити, проілюструвати, показати, вирішити (проблему тощо), розглянути, модифікувати, встановити співвідношення, змінити, класифікувати, провести експеримент, довідатися.</p>
Аналіз	<ul style="list-style-type: none"> • Виявлення типової структури • Організація частин • Розпізнавання прихованих значень • Визначення складових <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> проаналізувати, відокремити, розмістити в певному порядку, пояснити, поєднати, класифікувати, впорядкувати, відділити, порівняти, вибрати, зробити висновок.</p>
Синтез	<ul style="list-style-type: none"> • Використання старих понять для створення нових • Узагальнення на основі відомих фактів • Встановлення зв'язків між знаннями з різних галузей • Прогнозування, підбиття підсумків <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> • об'єднати, інтегрувати, модифікувати, перегрупувати, замінити, спланувати, створити, розробити, винайти, скласти/скомпонувати, сформулювати, підготувати, узагальнити, переопрацювати.</p>
Оцінка	<ul style="list-style-type: none"> • Зіставлення і розрізнення понять • Оцінка значимості теорій і форм представлення • Вибір на основі вагомих аргументів • Перевірка цінності фактичних свідчень • Упізнавання суб'єктивності <p><i>Ключові слова для формулювання завдань/запитань:</i> • оцінити, прийняти рішення, розташувати за певною шкалою або рангом, сортувати, перевірити/протестувати, виміряти, порекомендувати, переконати, вибрати, скласти думку стосовно чогось, пояснити, розрізнити, підтвердити, зробити висновок, порівняти, підсумувати.</p>

[Громадянська, с. 181].

Далі наведемо приклади оцінювальних завдань за Таблицею змісту громадянської компетентності:

– Учні початкової школи мають знати про:

• державу, закони, права людини, права та обов'язки людини і громадянина.

– Учні старшої школи мають знати про:

• суть ринкових відносин, економічні чинники розвитку демократичного суспільства.

Такі базові вміння часто можна оцінити за допомогою об'єктивних оцінювальних завдань, які представлено на прикладах нижче. Зауважимо, що для того, аби вибрати правильну відповідь, учень має знати факт або розуміти поняття.

Приклад 1.

Коли було затверджено чинну Конституцію України?	
а)	16 липня 1990 р.
б)	24 серпня 1991 р.
в)	1 грудня 1991 р.
г)	28 червня 1996 р.

Приклад 2.

Велика видавнича компанія скуповує багато менших газет у країні.	
Який з нижче наведених наслідків є найвірогіднішим?	
а)	Зростає ймовірність урядової цензури в газетах.
б)	Буде представлено менше різних поглядів.
в)	У країні знизиться ціна на газети.
г)	Буде зменшено обсяг реклами в газетах.

Послугуючись таксономією освітніх цілей за Блумом, когнітивні вміння вищого порядку можна визначити як: «застосування», «аналіз», «синтез» й «оцінка». Передбачається, що учні мають вийти за межі елементарного розуміння й застосувати свої знання до нових нестандартних ситуацій і комплексних проблем. Уміння вищого порядку можна оцінити за допомогою оцінювальних завдань множинного вибору, однак часто їх складно підготувати. Далі подаємо кілька вдалих прикладів.

Приклад 3.

Три з цих тверджень є судженнями, і лише одне з них – факт. Що з наведеного нижче є ФАКТОМ?	
а)	Люди з низьким рівнем доходів не повинні сплачувати податки.
б)	У багатьох країнах багаті платять вищі податки, ніж бідні.

в)	Це справедливо, якщо окремі громадяни сплачують податки вищі за інших.
г)	Доброчинні пожертви – найкращий спосіб допомогти бідним.

Приклад 4.

	Це карикатура про генетично модифіковані продукти. Яка її основна ідея?
а)	Люди похилого віку не повинні вживати генетично модифіковані продукти.
б)	Генетично модифіковані продукти спричиняють розмноження мікробів.
в)	Генетична модифікація ризикована й може призвести до непередбачуваних наслідків.
г)	Генетично модифіковані продукти харчування розв'яжуть проблему голоду в усьому світі.

Приклад 5.

Оголошена вакансія фоторепортера. Вимоги: наявність фотокамери, вільне володіння англійською чи німецькою мовами, сімейний стан: одружений/заміжня. Хто із претендентів має найбільше шансів отримати цю посаду?	
а)	25-річна дівчина, яка вільно володіє англійською, німецькою мовами, має фотокамеру.
б)	25-річний чоловік, який вільно володіє англійською, німецькою мовами, має фотокамеру, заручений.
в)	45-річна жінка, яка вільно володіє англійською, німецькою мовами, розлучена. Може придбати фотокамеру.
г)	45-річний чоловік, який вільно володіє англійською, німецькою і французькою мовами, одружений.

ЛЮДИНА У СІМ'Ї

Вправа «Я і моя сім'я»

Методичний поради́к

Проведення вправ, пов'язаних з моральною дилемою є складним та відповідальним. Психологічне напруження, якого зазнають учасники має бути компенсоване після проведення тривалою рефлексією і обговоренням.

Той, хто береться за проведення подібної вправи має бути готовим у будь-який момент вивести учасників із гострої дискусії з приводу їх рішень у площину обговорення мотивів та морально-етичних проблем в цілому.

Вік учасників

6 – 17 років

Час проведення

45 – 60 хвилин

Хід проведення

Дружні стосунки, взаємна підтримка – це глибока потреба людини, створеної на подобу Божу із здатністю любити і піклуватися про ближніх. Але чи завжди так буває?

Загально відомо, що дружня сім'я вміє успішно вирішувати конфлікти, знаходити вихід із складних ситуацій, допомагати один одному тощо. Однак ще важливіше запобігти конфліктам і попередити суперечки.

Питання для обговорення:

- яку сім'ю можна назвати дружньою, щасливою, успішною?
- що, на Вашу думку, сприяє дружній і щасливій атмосфері у сім'ї? Наведіть приклади.
- чи можна клас, школу вважати сім'єю для людини? Свою відповідь обґрунтуйте.

Для учнів початкової школи:

розгляньте і опишіть малюнки. Які із ситуацій, зображених на малюнках, сприяють формуванню дружньої атмосфери у сім'ї? Чому?

Для учнів основної школи:
прочитайте оповідання і обговоріть. Запропонуйте інше закінчення історій. Що, на Вашу думку, є запорукою щастя у сім'ї?

А серце тобі нічого не наказало?

Василь Сухомлинський

Андрійко прийшов зі школи і побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду.

– А тата відвезли в лікарню, – каже мати. – Занедужав батько.

Вона чекала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний. Мати великими очима дивилась на Андрійка.

– А нам завтра до лісу йти, – каже Андрійко. – Завтра ж неділя. Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій ранку.

– То куди ж ти підеш завтра? – запитала мати.

– До лісу... Як наказала вчителька.

– А серце тобі нічого не наказало? – спитала мати й заплакала.

Народився братик

Василь Сухомлинський

В Оленчиної матусі народився хлопчик. Радіє Оленка: тепер у мене є братик. Прокинулася вночі Оленка, бачить – схилилась мама над колискою та й співає колискові.

Заворушилась заздрість в Оленчиній душі. Тепер, думає, мама вже не любитиме мене так, як раніше. Бо треба ж і Петрика любити.

– Мамо, – каже Оленка вранці, – ой, як люблю я вас...

– А чого ти мені це говориш? – непокоїться мати.

– Бо хочу, щоб ви мене любили не менше, ніж Петрика...

Мама полегшено зітхнула й каже:

– Піди, Оленко, Сонця запитай, як воно ділить своє тепло між людьми?

Вийшла Оленка та й питає. А Сонце каже:

– Для кожної людини – все моє тепло. Від першої до останньої іскринки.

Розділена радість

Василь Сухомлинський

У Катрусі сьогодні велика радість. Понад рік хворів її татко. В лікарні лежав, три операції переніс. Мамі і Катрусі було тяжко. Не раз, бувало, прокинеться Катруся вночі й чує: мама тихо плаче.

А сьогодні татко вже на роботі. Здоровий і бадьорий.

Радісно сяють Катрусині очі. Прийшовши до школи, зустріла дівчинка в дворі двох своїх однокласників, Петрика і Гришка. Зустріла й поділилась радістю:

– Наш татко видужав...

Петрик і Гришко, глянувши на Катрусю, здивовано знизали плечима й, нічого не сказавши, побігли ганяти м'яча. Катруся пішла до дівчаток, що гралися в класи.

– Наш татко видужав, – сказала вона, і радість засяяла в її очах.

Одна з дівчаток, Ніна, з подивом запитала:

– Видужав – ну й що з того?

Катруся відчула, як із грудей до горла підкотився важкий клубок і дихати стало важко. Вона відійшла до тополі на кінці шкільного подвір'я і заплакала.

– Чому ти плачеш, Катрусю? – почула вона тихий, ласкавий голос Кості, мовчазного хлопчика, її однокласника.

Катруся піднесла голову й, схлипуючи, відповіла:

- Наш татко видужав...
- Ой, як же це добре! – зрадів Костя. – Біля нашої хати в бору вже зацвіли проліски. Зайдемо після уроків до нас, нарвемо пролісків і понесемо твоєму татові.

Радість засяяла в Катрусиних очах.

Для учнів старшої школи:

опрацюйте цитати. Висловіть свою точку зору щодо тих відносин, які мають привілеювати у шлюбі, сім'ї. Назвіть одну-дві аксіом, без яких, на Вашу думку, не можливе існування щасливої сім'ї.

- 1) Джон Босвел, описувавши еволюцію шлюбу, зробив наступні висновки: «В досучасній Європі шлюб спочатку був такою собі домовленістю про розподіл власності, потім зосередився на вихованні дітей, а закінчилося тим, що за основу стало братися подружнє кохання. Не так багато пар одружувалося «з кохання», але чимало починали любити одне одного по мірі того, як провадили спільне господарство, виховували дітей і розподіляли на двох радість та прикрощі життя. Майже в усіх епітафіях подружнім парам, які збереглися, йдеться про глибоку емоційну прив'язаність... Натомість у більшості країн сучасного Заходу шлюб починається з кохання, потім переходить у спільні турботи про виховання дітей (якщо є діти), а закінчується, дуже часто, розподілом власності; на той час кохання вже або зникає, або перетворюється на далекий спогад».

Джерело: Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – С. 174-208.

- 2) «Сім'я – це візерунчаста павутина. Неможливо торкнутися одну її нитку, не викликавши при цьому вібрації всіх інших. Неможливо зрозуміти частинку без розуміння цілого...» Діана Сеттерфілд «Тринадцята казка».
- 3) «Прекрасна сім'я – це не «ідеальна пара», це двоє зовсім не ідеальних людей, які вчаться радіти тому, що вони різні». Д. Мейрер.
- 4) «У сімейному житті найважливіший гвинт – любов» А.Чехов.
- 5) «У сімейному житті треба рахуватися із думками, переконаннями, почуттями, прагненнями любимої людини» В.Сухомлинський.
- 6) «Сім'я тримається на тому, що, всупереч усьому, ми намагаємося знаходити гарне один в одному...» З кінофільму «Привиди колишніх подружок» (Ghosts of Girlfriends Past).

ЛЮДИНА У ГРОМАДІ

Вправа «Я і мої сусіди»

 Методичний поради́к

Кожний із нас у житті виконує різні соціальні ролі: дочка, мама, сестра, подруга; син, брат, дядько, дідусь, але є одна роль, яку ми всі виконуємо не залежно від віку, статі, освіти чи релігії – ми є громадянами своєї країни.

Щоб стати активним, успішним громадянином варто свій шлях починати із зацікавленості справами тієї громади, мікро-соціуму, до якої ми належимо – вулиці, кутка, району, села чи міста, регіону. А, напевне, найперше – із своїх сусідів, тих людей, хто поряд із нами живе і працює.

 Вік учасників

6 – 17 років

 Час проведення

45 – 60 хвилин

 Хід проведення

Заповніть картку «**Я і мої сусіди**». Метою цієї вправи є зміцнити як почуття власної цінності та помітити і підкреслити спільність між людьми.

<i>Мене звати...</i> <i>Люблю...</i> <i>Люблю бути...</i> <i>Мої улюблені ...</i>	<i>Мою подругу (друга) звати...</i> <i>Вона/він любить...</i> <i>Вона/він любить бути...</i> <i>Її/його улюблені ...</i>
<i>Мою сусідку (сусіда) звати...</i> <i>Вона/він любить...</i> <i>Вона/він любить бути...</i> <i>Її/його улюблені ...</i>	<i>Ми громадяни ...</i> <i>Нас об'єднує ...</i> <i>Ми розуміємо ...</i> <i>Ми прагнемо ...</i>

Продовженням цієї вправи може бути об'єднання учасників у малі групи. На основі виконаних ними групи візиток, вони повинні помітити, чим вони схожі і чим відрізняються.

Запишіть на дошці питання, які можна буде використати під час обговорення груп:

- *Ми з тобою схожі в тому, що....*
- *Ми з тобою відрізняємось тим, що...*
- *Нас всіх єднає ...*

Вправа «Я і моє оточення»

Прочитайте текст «Ведмідь, якого не було». Він буде основою проведення цієї вправи. Після читання проведіть обговорення:

- яких проблем торкається це оповідання?
- чи може людина опинитися на місці Ведмедя?

- як можна уникнути такої ситуації?

Ведмідь, якого не було

Опрацьовано на основі: Facing History and Ourselves,
в Facing History and Ourselves National Foundation, Brookline, USA, 1994

Одного разу, а було це в четвер, Ведмідь вирішив, що прийшла пора увійти до печери і залягти у зимову сплячку. Як вирішив, так і зробив. Невдовзі після того, приїхали робітники і почали будувати біля печери велику фабрику. Коли після зими на світ прийшла весна, Ведмідь прокинувся і вийшов зі своєї печери. Від здивування він широко розкрив очі: де подівся ліс? Куди зникла трава? Куди зникли дерева? Що сталось?

– Чи мені це наснилось? – запитав себе Ведмідь. – Так, це мені сниться! Але це не був сон. Це була правда. Власне з фабрики виходив Майстер.

– Що це ти так стоїш? – закричав – А ну швидко повертайся до роботи!
А Ведмідь на те:

- Я тут не працюю. Я Ведмідь.

Майстер посміхнувся:

- Вважати себе Ведмедем – завжди знайдеться відмовка у тих, хто би хотів байдикувати. – І Майстер перестав посміхатись. Був дуже розлюченим.

- Не намагайся зробити з мене дурня – сказав. – Ти не Ведмідь, ти велетень, якого необхідно оголити і з якого треба зняти кожух. Зараз підеш зі мною до Головного Управляючого.

Головний Управляючий також ствердив, що Ведмідь є дурнем, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух. Ведмідь йому сказав:

- Помиляєшся. Я – Ведмідь. І Головний Управляючий також був дуже розлюченим. А Ведмідь йому ввічливо відповів:

- Вибач, мені прикро, що я змушений це слухати. Зрозумій, я – Ведмідь.

Третій Заступник Директора був ще більше розлюченим. Другий Заступник Директора, ще більше, ніж Третій. Перший Заступник Директора був такий розлючений, що міг тільки кричати:

- Ти не Ведмідь!!! Ти дурень, якого необхідно оголити і з якого треба зняти кожуха!!! Зараз підеш зі мною до Головного Директора!!!

Ведмідь намагався виправдатись:

- Це якась жахлива помилка. Відколи себе пам'ятаю, я завжди був Ведмедем.

Власне так він сказав Головному Директору.

- Дякую, що ти мені про це сказав – відповів Головний. Але ти не можеш бути Ведмедем. Ведмеді тільки в зоопарку або у цирку. На території фабрики ведмедів немає. І тому, як ти можеш називати себе Ведмедем?

Але Ведмідь відповів: «Але я – Ведмідь».

Головний посадив Заступника і Ведмедея в автомобіль і привіз у зоопарк.

Ведмеді в зоопарку пояснили Ведмедю, що він не Ведмідь, тому що якщо б він був Ведмедем, то сидів би в клітці. Але Ведмідь вперто стверджував, що він Ведмідь. Тоді вони залишили зоопарк і поїхали до цирку.

- Чи це – Ведмідь? – запитав Головний циркових ведмедів. Циркові ведмеді заперечили. Якщо б він був Ведмедем, то б їздив на велосипеді по цирковій арені в маленькому капелюху на голові і вмів би ходити по цирковій арені на великому гумовому м'ячі.

Ведмідь надалі стверджував, що він є Ведмедем. Коли Головний Директор і його Перший Заступник повернулись на фабрику, наказали Ведмедеві працювати на великому станку, як це робили інші робітники. Він працював на великому станку дуже багато місяців. Минуло багато часу, фабрику закрили і всі робітники десь пішли. Ведмідь був одним з останніх. Коли виходив із фабрики, побачив як гуси летять на південь і як з дерев опадає листя.

- Надходить зима – подумав про себе. Це був час, щоб залягти у зимову сплячку. Ведмідь відшукав печеру, але несподівано, затримався біля входу.
- Я не можу увійти до печери. Я не Ведмідь. Я дурень, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух.

Аж до часу, коли дні не стали зовсім зимними і не почав падати сніг, Ведмідь сидів перед печерою, тремтячи від холоду.

- Як би мені хотілось бути Ведмедем – думав про себе. Раптом підвівся і попрямував у глибокому снігу до печери. В середині було приємно і затишно. Льодяний вітер і зимний, дуже зимний сніг не могли його тут дістати. Відчув як його охоплює тепло. Ліг на підстилку з сухого листя і невдовзі спав і снилися йому солодкі сни, як всім Ведмедам, що залягли у зимову сплячку.

І тому, навіть якщо Майстер, Головний Управляючий, Третій Заступник Директора, Другий Заступник Директора, Перший Заступник Директора, Головний Директор, ведмеді з зоопарку і ведмеді з цирку говорили йому, що він є дурнем, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух, не вважаю, що він їм справді повірив. А як ти гадаєш? Ні..., дійсно..., дійсно знав, що він не дурень і до того, він не був Ведмедем – дурнем.

Вправа «Сучасна школа очима Януша Корчака»

Школа – наш спільний дім. Ми не завжди замислюємося, а скільки часу свого життя ми віддаємо школі. І не має такої людини, у житті якої б школа не займала місця: ми – учні, ми – батьки, ми – колеги.

У сучасній українській школі багато не розв'язаних проблем, серед яких залишається актуальним питання про права дитини та проблема їх дотримання. Лише законодавчих гарантій мало. Дорослі мають об'єднуватися для обговорення сучасного стану прав дитини у суспільстві та пошуку шляхів

поліпшення ситуації в цій сфері. Проте ці питання можуть обговорювати і самі учасники навчально-виховного процесу.

Учитель/тренер може розповісти учасникам про Януша Корчака і його педагогічні праці (див. допом. матеріал).

Запропонувати учасникам вправи вибрати аркуш із зафіксованим на ньому одного з прав, визначених Янушем Корчаком і зробити два-три записи у

таблицю: **Кожна дитина має право:**

Як дане право порушується у школі?	Хто відповідальний за порушені права?	Як виправити ситуацію?

Після самостійної роботи учням дати можливість висловитися з даного питання. Обговорити з учасниками шляхи подолання негативної ситуації, яка має місце в сучасній школі.

Моє серце належить дітям

Небагато було на землі таких сподвижників культури, ім'я яких стало б символом, а життя легендою. Януш Корчак належить саме до них. Він був письменником, лікарем, вченим, вихователем, і в усі сфери своєї діяльності вносив щось дуже своє – щось піднесено казкове і водночас відчутно реальне.

У передмові до своєї книги «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський пише про те, як знайомство з творами Януша Корчака «Коли я знову стану маленьким» і «Як любити дитину» розкрило перед ним світ людини, яка всю себе до останку віддала дітям: «Життя Януша Корчака, його подвиг вражаючої моральної сили й чистоти послужили мені натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддавати їм своє серце».

Талант видатного педагога органічно поєднався в ньому з талантом майстра слова. Сьогодні ім'я Я. Корчака відоме в усьому світі як символ самовідданого служіння дітям, їхньому щасливому майбутньому, а отже – майбутньому людства.

Справжнє ім'я Януша Корчака – Генрік Гольдшміт. Народився він у 1878 році у Варшаві в сім'ї адвоката. Родина була інтелігентна і забезпечена. Проте коли Генрікові виповнилося одинадцять років, помер батько, і родина швидко збідніла. Хлопцеві довелося самому заробляти репетиторством на прожиток і подальше навчання.

Майже весь свій час, якого було не так уже й багато, адже він учиться, співробітничав з кількома журналами, заробляє на прожиток усієї родини, Генрік проводить серед жителів Повісля – найбіднішого кварталу Варшави. Свою першу повість «Діти вулиці» він присвячує проблемі становища дітей суспільних низів, зображенню їхнього важкого життя, несправедливості і горя, з якими вони стикаються на кожному кроці.

Педагогічним кредо Януша Корчака було – любов до дітей, повага до особистості дитини, тендітне ставлення до її серця. Своєю основною педагогічною ідеєю він вважав пошук прихованих зв'язків між вихованням дітей і нашим майбутнім, між дитинством і зрілим віком. Він у прямому значенні застосовував діалектику в польській педагогіці й медицині, в чому запевняє суспільна направленість його діяльності. На це не завжди звертали увагу, і тому створювалися різноманітні міфи про Я. Корчака – національні, релігійні, ідеологічні, але всі вони проходили повз головне – до чого прагнув Я. Корчак, кого і як він хотів виховати. За його словами, він усе життя хотів виховати «добру людину», але ніхто не знав, що це означало.

Літературна й науково-педагогічна спадщина Януша Корчака – вагомий внесок у світову культуру. Весь його творчий доробок, зібраний і виданий на сьогодні, складає близько восьми томів літературних творів і науково-педагогічних праць.

Рішенням ЮНЕСКО 1978 рік на відзнаку століття з дня народження Старого лікаря (так у Польщі називали Я. Корчака, бо багато років слухали по радіо його бесіди) було оголошено роком Януша Корчака.

Вправа «Мій дім там, де я живу»

«... Про смаки не сперечаються? Але все життя і є суперечка про смаки», – так казав Фрідріх Вільгельм Ніцше, німецький філософ і поет ХІХ століття. Люди не люблять, коли на них чинять тиск, і тому суперечки були і будуть завжди.

Однак вести спокійно дискусію або перетворити суперечку у «гарячку» з переходом на особистості – вибір учасників дії. Залежить це від загальної культури, етикету, темпераменту, цілей і витримки сперечальників. У сучасному світі існують правила ведення суперечок.

Відчуйте різницю:

- **суперечка** – це зіткнення, протиставлення думок, публічне обговорення проблем. В результаті стикаються різні точки зору, кожен намагається довести свою правоту. Суперечка складається з доказів, і вимагає переосмислення обома сторонами. Суперечка – це фаза дискусії, часто характеризується непримиренністю сторін, переходом на емоції на шкоду логіці.
- **дискусія** (від лат. дискусія *Moderator* – розгляд, дослідження), публічне обговорення спірного питання або проблеми, іноді перетворюється в суперечку в чистому вигляді. Зазвичай в дискусії беруть участь компетентні особи з наміром досягти оптимального взаємоприйняттого рішення.

- **полеміка** (від грец. *polemikos* – військовий, ворожий) – різновид дискусії, суперечка, що переходить у нав'язування власної точки зору. Метою полеміки, на відміну від дискусії, є не досягнення взаєморозуміння і кінцевого оптимального результату, а доказ своєї правоти.
- **дебати** (від франц. *DEBATTRE* – сперечатися) – це обмін думками на будь-якій нараді, засіданні, зборах. Це суперечка, але суперечка за правилами. Мистецтву вести грамотні дебати навчають у серйозних клубах політтехнологи і бізнес-тренери. Дебати підкоряються своїм механізмам і правилам: чесність, повага до опонента і принципу «навчання важливіше перемоги», тобто одержати верх у суперечці – не головне, важливіше чогось у цьому процесі навчитися. Форматів дебатів у сучасному світі безліч: парламентські дебати (за американським і британським форматом), політичні дебати, модель Організації Об'єднаних Націй, менеджер-формати, програма дебатів Карла Поппера, відкриті дебати. Всі ці види суперечок, по суті своїй, бесіда, спілкування декількох людей або їх груп. Особливість в тому, що вони можуть непомітно перетікати з однієї форми в іншу, залежно від кінцевої мети.

Важливо! Для підготовки до таких форм роботи школярі не повинні обмежуватися інформацією із одних вуст, а варто звернутися до різноманітних джерел інформації. Ви маєте їх націлити на те, що свідчення людей, документи, матеріали ЗМІ тощо не завжди містять достовірну інформацію. Тому, роблячи певні узагальнення та висновки, необхідно звертатися до різних джерел інформації. Лише критичний аналіз дійсності та порівняння інформації, отриманої з багатьох джерел, що висвітлюють проблему іноді під різними кутами зору, можуть забезпечити достовірність даних.

Пропоновані теми для обговорення:

- озеленення біля будинку – справа кожного громадянина;
- моя вулиця (шкільне подвір'я, місто, село) – найкраща: запрошуємо в гості;
- моє місто (село) – європейське;
- біля нашої школи стоїть пивний ларьок... як уникнути ризиків;
- парк (сквер) у нашому місті (селі): що потрібно змінити?
- рівень культури школярів під час спілкування повинен бути...
- від проступку до злочину: як уникнути крайнощів?
- жити за правилами: як дотриматися норм?
- фізичне і моральне насилля: тонкощі і грані.

Вправа «Мета План»

Учитель/тренер знайомить учнів із схемою вправи. Учасники об'єднуються у групи, кожна з яких отримує завдання: використовуючи схему «Метаплану» охарактеризувати проблему. Питання для обговорення учитель може обрати сам.

Час на роботу – 15 – 20 хв. Після роботи у групах проходить загальна презентація.

Пам'ятайте! Той, хто береться за проведення подібної справи має бути готовим у будь-який момент вивести учасників із гострої дискусії з приводу їх рішень у площину обговорення мотивів та морально-етичних проблем в цілому.

Методи роботи вчителя з групою учнів

Метод ієрархії. Учитель виступає як керівник, який повністю організовує та спрямовує навчальний процес. Учитель визначає мету та програму, визначає структуру групи, повністю відповідає за все та приймає всі основні рішення.

Метод співробітництва. Учитель ділиться своєю владою, встановлює у групі самоуправління, радиться з групою під час прийняття важливого рішення.

Метод автономії. Учитель надає групі цілковиту автономію і самостійність. Він не працює з нею, за неї, а створює всі можливості для того, щоб група знайшла свій власний шлях, приймала рішення без втручання ззовні, без нагадування.

Метод рефлексії. Це аналіз та обговорення досвіду для того, щоб, визначивши, поділитися тим, що було вивчено і зроблено. Учитель проводить його переважно на початку або у процесі діяльності, коли необхідно обмінятися думками, щоб упорядкувати ідеї чи оцінити виконане.

Вимоги до організації педагогічного процесу

1. Стиль навчання, за якого створюються ситуації, що дають змогу учням навчатися у процесі активної діяльності.
2. Конкретне застосування знань на практиці.
3. Розвиток почуття відповідальності.
4. Розвиток умінь і навичок, які можна використовувати в будь-якій сфері людської діяльності.
5. Робота в командах, співпраця всіх учасників у процесі навчання.
6. Творчість під час вироблення власних ідей, які згодом можна втілювати в життя.
7. Застосування ділової гри як моделі навчання.

Основні принципи навчання під час вправи

1. Забезпечувати гнучкість навчальних ситуацій.
2. Давати учням свободу висловлюватися, висувати власні ідеї.
3. Дозволяти учням робити помилки.
4. Дозволяти учням доводити все до кінця.
5. Дозволяти учням будувати власну модель стосунків у групі.
6. Вводити елементи непевності в ситуації, які вимагають розв'язання проблемних завдань.
7. Позбавлятися елементів суб'єктивізму при оцінюванні діяльності та поведінки учнів.
8. Розвивати і стимулювати будь-яку ділову активність учнів.

Орієнтовні теми для обговорення:

- як себе поводити, щоб батьки раділи?
- що робити з помилками?

- бути справжнім громадянином – це як?
- чи можна назвати українське суспільство толерантним?
- чи можу я впливати на життя родини (школи, громади, держави)?
- як стати господарем у своїй громаді?
- як створити безконфліктне суспільство?
- ми з тобою однієї крові: як жити у мирі і злагоді!

Увага! Оголошуємо Конкурс!

Мета та завдання такої форми роботи – розвиток пізнавальної, інтелектуальної та творчої особистості школярів.

Вікова категорія: 6 – 17 років.

Оголошується конкурс творів, віршів, есе на громадянськву тематику «Громадянство моїми очима»: про громадянство, як політичний і соціальний стан; проблеми сучасного суспільного життя в Україні, світі; культуру взаємин, спілкування, цінностей тощо.

У визначений термін учні подають свої твори, есе, вірші до журі, що складається з учнів, батьків, учителів, представників громадськості тощо. Критерії оцінки творчих робіт учнів: самостійність, творчий підхід, логічність, аргументованість, завершеність, оригінальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні завдання громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]: резолюція науково-практичної конференції на тему: «Формування громадянських цінностей учнівської молоді засобами суспільних дисциплін». – Режим доступу: www.novadoba.org.ua.
2. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич. – Ростов на Дону, 1999. – 560 с.
3. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава, 1994. – С. 174-181.
4. Виховуємо людину і громадянина: навч.-метод. посіб.. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2006. – 127 с.
5. Вчимося обирати: Інформаційно-методичні матеріали на допомогу вчителю. – Львів: НВФ «Українські технології», 2006. – 124 с.
6. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упорядники М. А. Рогозін, О.В. Сухомлинська. – Донецьк, 2001. – С.213.
7. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. – К.: Видавництво Етна-1, 2008. – 194 с.
8. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. – К.: Видавництво Етна-1, 2008. – 174 с.
9. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овчарук, Л. І. Паращенко, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, С. Є. Трубочова. – К.: Вид-во «К.І.С», 2004. – 112 с.

10. Концепція громадянського виховання // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 2000. – № 22. – С. 7–20.
11. Мистецтво жити в громаді: Навчально-методичний посібник з громадянської освіти та виховання учнівської молоді. – Львів: НФВ «Українські технології», 2005.
12. Молодь діє: Навчально-методичний посібник з громадянської освіти // Авт. колектив: П. Вербицька, О. Войтенко та ін. // Доба. – 2007. № 1–2. – С. 1–64.
13. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – 2002. – № 33. С. 4–6.
14. Овчарук О.В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні. – К.: К.І.С., 2003. – С. 68–75.
15. Позняк С. Семантика громадянської освіти // Шлях освіти. – 2006. – № 1. – С. 22–27.
16. Пометун О., Дем'янчук О., Ігнатова І., Костюк І., Мазак А., Кендзьор П. Ми – громадяни України: Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Львів: НФВ «Українські технології», 2003. – 256 с.
17. Пометун О. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді // Управління школою. – 2005. – № 8 (92).
18. Пометун О., Середяк Л., Сущенко І. та ін. Управління школою, що змінюється. Порадник сучасного директора. – Тернопіль: Вид-во «Астон», 2005. – 192 с.
19. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С. 18.
20. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами різних предметів [Електронний ресурс] / О. І. Пометун. – Режим доступу: www.civiced.org.ua.
21. Сухомлинський В.А. Рождение гражданина / Василий Сухомлинский. – Москва: Молодая гвардия, 1971. – 336 с.
22. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості і школа в Україні // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
23. Уайт П. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства. – К.: Вища школа, 2002. – 118 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ЧИТАННЯ, КОРИСНІ ЛІНКИ

1. Гражданское образование. Пособие для педагогов и работников образования / Под ред. Н. Воскресенской, И. Фрумина. Страсбург: Совет Европы. Док. DGIV/EDU/CIT (2000)1rus. – 2000. – 151 с.
2. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти: Підсумковий документ робочої групи з розробки

- навчальних планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» // Історія в школах України. – 2006. – № 8. – С. 4–11.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.
  4. Лещенко М.П. Идеали педагогіки добра в життєвих реаліях Івана Зязюна / М. Лещенко // ПостМетодика. – 2001. – №2 (34). – С. 2-4.
  5. Михайличенко М.В. Використання компетенцій і компетентностей як нового типу цілепокладання та забезпечення якості підготовки педагогічних працівників // Наук. записки. – Вип. 68. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – С. 137-139.
  6. Родул В.В., Кравцов В.О., Михайличенко М.В. Основи професійного становлення особистості сучасного вчителя: Навч. посіб. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 216 с.
  7. Урусський В. Роль учителя-предметника у системі громадянської освіти // Доба. – 2006. – № 2 (18). – С.10–13.
  8. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / А. Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – С. 370.
  9. Фарафонова Л. Некоторые аспекты гражданского образования молодежи // Высшее образование в России. – 2006. – № 12. – С. 71–74.
  10. Фельдхауз Р., Позняк С. Європейські підходи до громадянської освіти // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 20–25.
  11. Developing Citizens. A Comprehensive Introduction to Effective Citizenship Education in the Secondary School/Eds. Breslin, T. and Dufour, B. – Hodder Murray. – 2006. – p. 368.
  12. Dürr, K. The school: a democratic learning community. The All-European Study on Pupils' Participation in School. – Strasbourg: Council of Europe, 2005. – p. 65.
  13. Making Sense of Citizenship. A Continuing Professional Development Handbook/Eds. Huddleston, T. and Kerr, D. – Hodder Murray. – 2006. – p. 230.

Корисні лінки

www.citizenshipfoundation.org.uk/main/resource.php?w – Багато ресурсів для вчителів, учнів і всіх, хто працює в галузі громадянської освіти й виховання.

www.iyp.oxfam.org/ – Глобальна мережа активних вправ для молоді. Загальний помічник для громади Оксфам ініціює створення Міжнародного молодіжного парламенту. Проект об'єднує понад 250 активних молодих людей, які опікуються важливими питаннями в своїх громадах. Ви можете прочитати звіт про цю діяльність, відіслати свої міркування на відкритий форум або підписатися на одержання нової інформації про події в проекті.

www.teachingcitizenship.org.uk/ – Асоціація викладання громадянської освіти, перша професійна предметна асоціація в цій галузі, яка також пропонує широкий вибір ресурсів.

www.ecs.org/html/educationIssues/CitizenshipEducation / CitEdDB_intro.asp – Сайт створено на підтримку державної політики в галузі громадянської освіти від дитячого садка до старшої школи. З бази даних сайту можна дізнатися про напрями державної політики в галузі громадянської освіти в окремих державах, порівняти специфічні особливості цієї політики в різних країнах і переглянути звіти з питань навчання громадянськості.

www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/E.D.C – Веб-сайт програми Ради Європи «Освіта для демократичного громадянства» містить електронну бібліотеку статей, документів і проектів. Подано інформацію про активну діяльність, що проводиться на європейському та державному рівнях. Інформація представлена багатьма мовами Європи.

www.novadoba.org.ua – проект «Громадянин» в Україні (Асоціація «Нова Доба»).

www.civnet.org – досить повний ресурс навчальних матеріалів з громадянської освіти, опублікованих CIVITAS International, міжнародною НУО, мета якої – сприяння громадянській освіті та розвитку громадянського суспільства.

ГЛОСАРІЙ

Громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, у якій вона наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для користування певними правами, а також дотримання обов'язків.

Громадянство – юридичний статус особистості, який надається їй після досягнення відповідного віку або шляхом натуралізації і засвідчується врученням їй відповідного документу. Громадянський статус пов'язаний з отриманням людиною певних юридичних, політичних, економічних та інших прав і накладанням відповідальності за дотримання встановлених у державі порядків.

Громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених в державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов'язків.

Громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно

покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними.

Громадянська ініціатива – форма локальної діяльності, спонтанної колективної саморганізації громадян на захист власних інтересів у політичній або економічній галузях.

Громадянська компетентність – здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Громадянська культура – ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхньої законслухняності та критичної вимогливості. Культура громадянськості, на відміну від культури політичності, належить до царини взаємодії населення, з одного боку, та влади – з іншого, а не до сфери протистояння окремих верств одна з одною. Вона характеризується сприйняттям влади не як предмету боротьби й завоювання, а як об'єкту впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян. Громадянська культура виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні і визнанні ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До змісту громадянської культури належать знання людей про їхні права й обов'язки, про влаштування держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого, процесу.

Громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства.

Громадянське суспільство – поняття, що вживається для означення сукупності існуючих у суспільстві відносин, які є державно-політичними, сфери життєдіяльності громади й окремих індивідів, що є цивільною, не казенною, приватною, перебуває поза впливом держави, її директивного регулювання й регламентації. Його існування втілюється у приватному житті громадян, у функціонуванні вільного ринку, у безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей, у добровільно сформованих асоціаціях та організаціях громадян в усій різноманітності вільно здійснюваних ними міжособових зв'язків (сімейних, обшинних, економічних, культурних, релігійних, тощо).

Громадянська позиція – система ціннісних і соціальних орієнтацій та настановлень, які характеризують людину як громадянина країни та суспільства.

Законослухняність – здатність людини поважно ставитися до існуючих у суспільстві норм, правил суспільного життя, настанов та імперативів влади; дотримуватись їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати зобов'язання, покладені на неї громадою.

Метод проектів – організація навчання та виховання, за якою учні набувають знань, навичок, умінь у процесі планування й виконання практичних завдань – проектів.

Міждисциплінарний (міжпредметний) підхід до громадянської освіти – узгоджене і скоординоване формування громадянської компетентності учнів засобами шкільних дисциплін усіх освітніх галузей.

Місцеве самоврядування – право та спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права й які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Формами місцевого самоврядування також є збори громадян, референдуми або будь-які інші форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом.

Полеміка – суперечка під час обговорення якоїсь проблеми.

Політична культура – сукупність відносно стійких політичних уявлень, настанов, переконань, знань і моделей поведінки, що виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя.

Права людини – єдині норми для всіх людей без будь-яких дискримінацій, що є основним принципом побудови демократичного, громадянського, відкритого суспільства.

Правова держава – така форма організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, визначеному Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу громадянського суспільства.

Предмети-носії – дисципліни інваріантної і варіативної складової навчальних планів ЗНЗ України, які реалізують завдання становлення громадянської компетентності учнів і міжпредметного підходу до громадянської освіти.

Стереотип – сукупність спрощених узагальнень про групу індивідуумів, яка дає можливість розподілити членів групи за категоріями і сприймати їх шаблонно відповідно до цих очікувань.

Толерантність – терпляче ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного, суспільно-політичного устрою.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Коли суспільство стало вільним, воно стало поводитися гірше, ніж тоді, коли воно було в кайданах.

Вацлав Гавел

*****

У роздумах над новою книжкою Гертруди Гіммельфарб «Одна нація і дві культури» відомий літературознавець, автор численних книг і досліджень Юрій Луцький робить наголос на прийнятому в нас хибному перекладі англійської сполуки *civil society*. Помилка полягає в тому, що *civil society*, услід за російським перекладом, передається в нас як «громадянське суспільство» (рос. гражданское общество). Ю.Луцький пише: «Слово *civil* не означає нічого «громадянського». Воно дуже близьке до слова *civilized*, цебто означає прикмету суспільства як «цивілізованого, толерантного, де члени суспільства (серед яких, вочевидь є ті, що представляють органи влади) можуть висловлювати різні думки чемно, стримано і ввічливо». В англо-українському словнику, виданому в Києві 1974 року слово це подане в українському перекладі в такому порядку – «громадянський, цивільний, ввічливий, чемний».

Тут же знаходимо й цікаву думку авторки цієї книжки, провідного неоконсервативного мислителя Америки, професора-емерита Нью-Йоркського університету, котра вважає, що в західному світі збудилася й стала популярною ідея *civil society* не як реакція на тоталітаризм, але як відсіч на «моральне і культурне безладдя самої демократії».

Так чи інакше, *civil society*, індивідуальної й громадської моралі (за Г.Гіммельфарб – «ремонт моральної споруди демократичного суспільства»), справжньої цивілізованості потребують не лише посттоталітарні держави, до яких належить і Україна, а й західні «нормальні, демократичні». Єдиний шлях до цього – громадянська освіта. Чи не тому вона така популярна у світі.

Для того, щоб демократія виявилася життєздатною політичною моделлю, потрібен той чи той рівень політичної компетентності громадян. У новоутворених демократичних або тих, що демократизуються, державах, де люди тільки починають осягати мистецтво самоуправління, питання громадянської компетентності набуває особливої ваги.

Ю.Луцький. «Камо грядеши, Америко» // Сучасність. – 2001. – №3. – С.54-62.

*****

У 1984 році побачила світ праця Дж. Равена «Компетентність у сучасному суспільстві», яка з'явилася в Лондоні. У ній дається розгорнуте тлумачення поняття компетентності. Як зазначає автор, це явище «складається з великої кількості компонентів, багато з яких відносно незалежні один від одного... деякі компоненти відносяться скоріше до когнітивної сфери, а інші – до емоційної... ці компоненти можуть замінити один одного в якості складових ефективної поведінки».

Наведемо список 37 видів компетентностей за Дж. Равенном:

- 1) тенденція до більш ясного розуміння цінностей і установок по відношенню до конкретної мети;
- 2) тенденція контролювати свою діяльність;
- 3) залучення емоцій у процес діяльності;
- 4) готовність і здатність навчатися самостійно;
- 5) пошук і використання зворотного зв'язку;
- 6) впевненість у собі;
- 7) самоконтроль;
- 8) адаптивність;
- 9) відсутність відчуття безпорадності;
- 10) схильність до роздумів про майбутнє, звичка до абстрагування;
- 11) увага до проблем, пов'язаних з досягненням поставлених цілей;
- 12) самостійність мислення, оригінальність;
- 13) критичне мислення;
- 14) готовність вирішувати складні питання, готовність працювати над чим-небудь спірним і таким, що викликає занепокоєння;
- 15) дослідження навколишнього середовища для виявлення його можливостей та ресурсів (як матеріальних, так і людських);
- 16) готовність покладатися на суб'єктивні оцінки і йти на помірний ризик;
- 17) відсутність фаталізму;
- 18) готовність використовувати нові ідеї та інновації для досягнення мети;
- 19) знання того, як використовувати інновації;
- 20) впевненість в доброзичливому ставленні суспільства до інновацій;
- 21) установка на взаємний вииграш і широта перспектив;
- 22) наполегливість;
- 23) використання ресурсів;
- 24) довіра;
- 25) відношення до правил як вказівників бажаних способів поведінки;
- 26) здатність приймати рішення;
- 27) персональна відповідальність;
- 28) здатність до спільної роботи заради досягнення мети;
- 29) здатність спонукати інших людей працювати спільно заради досягнення поставленої мети;
- 30) здатність слухати інших людей і брати до уваги те, що вони говорять;
- 31) прагнення до суб'єктивної оцінки особистісного потенціалу працівників;
- 32) готовність дозволяти іншим людям приймати самостійні рішення;

- 33) здатність вирішувати конфлікти і пом'якшувати суперечності;
- 34) здатність ефективно працювати в якості підлеглого;
- 35) терпимість по відношенню до різних стилів життя оточуючих;
- 36) розуміння плюралістичної політики;
- 37) готовність займатися організаційним і громадським плануванням.

Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 218 с.

*****

Аристотель про громадян...

Оскільки існує кілька видів державного устрою, має існувати і кілька різновидів громадянина, переважно підлеглого громадянина, і, таким чином, при одній формі державного устрою необхідно вважати громадянами ремісників і торгівців, а при іншій це неможливо, наприклад при так званій аристократії, де почесні посади даються тільки залежно від чеснот і за гідністю; адже неможливо людині, що веде життя ремісника або торгівця, вправлятися в чесноті....

Громадянин тільки той, хто стоїть у відомому відношенні до державного життя, хто має або може мати повноваження в справі піклування про державні справи або одноосібно, або разом з іншими...

Громадянином у загальному сенсі є той, хто причетний і до владарювання і до підпорядкування; при кожній формі державного устрою сутність громадянина змінюється. У найкращій формі державного устрою громадянином є той, хто здатний і бажає підчинятися і володарювати, маючи на увазі життя, яке відповідає чеснотам.

Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. [Перевод с древнегреч. С. Жебелева]. – М.: «Мысль», 1983. – Т. 4. – С. 376–644.

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом ЧОПОПП
Зам. № 1362 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1